

**НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ ФИЛОЛОШКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ**

ИЗВЕШТАЈ О ПРЕГЛЕДУ И ОЦЕНИ ОЦЕНИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

„Мотив слободе код јунака Шекспирових трагедија *Хамлет*, *Отело*, *Краљ Лир* и *Магбет* у егзистенцијалистичком и хришћанском кључу“ мср Татјане Ћосовић

I ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ

1. Датум и орган који је именовано Комисију:

Комисију је именovalo Наставно-научно веће Филолошког факултета на седници од 26. јуна 2020. године.

2. Састав Комисије:

Ментор: др Милица Спремић Кончар, ванредни професор, Филолошки факултет – Београд
Ужа научна област: Англистика
Датум избора у звање: 2019.

др Зоран Пауновић, редовни професор, Филолошки факултет – Београд
Ужа научна област: Англистика
Датум избора у звање: 2006.

др Милена Каличанин, ванредни професор, Филозофски факултет - Ниш
Ужа научна област: Англистика
Датум избора у звање: 2019.

II ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ

Име, име једног родитеља, презиме	Татјана (Стeво) Ћосовић
Датум и место рођења	24. 9. 1980, Сарајево, Босна и Херцеговина
Наслов магистарске тезе	<i>Морални поредак у Шекспировом Отелу</i>
Датум и место одбране маг. тезе	2010, Филолошки факултет, Београд
Научна област из које је стечено академско звање магистра наука	Енглеска књижевност

III НАСЛОВ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

„Мотив слободе код јунака Шекспирових трагедија *Хамлет*, *Отело*, *Краљ Лир* и *Магбет* у егзистенцијалистичком и хришћанском кључу“

IV ПРЕГЛЕД ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Докторска дисертација мср Татјане Ћосовић обухвата 186 компјутерски штампаних страница, а подељена је на следећа поглавља: 1. Слобода у егзистенцијализму и хришћанству (стр. 1–23); 2. *Хамлет* (24–61); 3. *Отело* (62–99); 4. *Краљ Лир* (100–135); 5. *Магбет* (136–170); Закључак (171–172); Литература (173–185). Списак литературе садржи 245 библиографских јединица.

Кандидаткиња Татјана Ћосовић је у докторској дисертацији „Мотив слободе код јунака Шекспирових трагедија *Хамлет*, *Отело*, *Краљ Лир* и *Магбет* у егзистенцијалистичком и хришћанском кључу” себи поставила циљ да осветли појам слободе и његов значај за карактеризацију ликова и разумевање друштвене климе Шекспирове епохе. Егзистенцијалистичка и хришћанска тумачења одабрана су као теоријски оквир истраживања јер и егзистенцијализам и хришћанство узимају слободу за врхунску вредност живота појединца и друштва. У уводном поглављу и поглављима која се баве сваком од четири велике Шекспирове трагедије (*Хамлет*, *Отело*, *Краљ Лир* и *Магбет*) појам слободе је анализиран кроз концепте промисли, предестинације и слободне воље, судбине и случаја, догме о чистишту, самоубиства, освете и очаја, добра и зла, злочина и страдања, греха и кајања, другости и лудости, утицаја оностраних слободу одлучивања, аутентичности и неаутентичности, усмерености на смрт, бачености у живот, упућености на друге. Широко опсега теоријске литературе коришћене у докторској дисертацији Татјане Ћосовић подразумева дела егзистенцијалиста, Серена Кјеркегора, Жана-Пола Сартра, Карла Јасперса, Фридриха Ничеа и Мартина Хајдегера, потом дела западних теолога, попут Августина, Томе Аквинског, Мартина Лутера и Жана Калвина, и, с обзиром на универзалност одабране теме истраживања, дела отаца Источне цркве и религиозних мислилаца, првенствено руских. У раду су коришћена и дела утицајних теоретичара и филозофа, попут Мишела Фукоа, Колина Мекгина, Харолда Блума, Монтења и Макијавелија, а дужна пажња је посвећена и новоисторијским тумачењима, посебно делима Стивена Гринблата, која испитују последице реформације у Енглеској, односно утицај који је на обичног човека имало рушење дотадашње слике света засноване на католичком учењу.

V ВРЕДНОВАЊЕ ПОЈЕДИНИХ ДЕЛОВА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

У првом поглављу, „Слобода у егзистенцијализму и хришћанству”, кандидаткиња Татјана Ћосовић се фокусира на две теме: на дефинисање концепта слободе у егзистенцијалистичкој и хришћанској мисли и на историјске прилике у којима је Шекспир стварао, односно на реформацију и њене далекосежне последице по енглеско друштво. Егзистенцијалисти слободу сматрају централном вредношћу аутентичног људског постојања, те је она у средишту учења водећих егзистенцијалиста – Серена Кјеркегора, Фридриха Ничеа, Жана-Пола Сартра, Карла Јасперса и Мартина Хајдегера. Истакнута је важност Кјеркегоровог удаљавања од Хегеловог филозофског система и

стављање проживљеног искуства конкретног човека у средиште интересовања, јер потоњи мислиоци прихватају ту Кјеркегорову индивидуалистичку позицију и сматрају слободу нужним предусловом за реализацију суштине људског бића. Објашњени су појмови аутентичности, лоше вере, стрепње, очајања, бачености у свет, кретања ка смрти, као и Сартрова идеја да „егзистенција претходи есенцији”, којом се укида детерминистичко виђење људске природе, а човек се посматра као слободно биће, одређено изборима које чини. Питање слободне воље једно је од најважнијих у западном и источном хришћанству. Према учењу Римске цркве, Божији план предодређења подразумева слободан одговор сваког појединца на Његову милост. Реформација доноси радикалан заокрет, укида ауторитет Цркве и акценат ставља на концепте *sola fide* (само вера) и *sola scriptura* (само писмо). Зачетник реформације, Мартин Лутер, сматрао је да је човек у власти Божије или сатанске воље и да се спасава кроз Божију милост и веру. Теологија Жана Калвина, кључна за енглеску реформацију, темељи своје главне постулате на Лутеровим, уз посебно истицање предестинације, чиме је слобода воље озбиљно доведена у питање. Реформација је на изванредан начин децентрализовала човека, чему је поговорила друштвено-политичка клима ренесансе која је, према мишљењу Јакоба Буркхарта, означила рађање индивидуалности и скептичног односа према вишем метафизичком поретку. Са дестабилизацијом апсолута, човек је постао тачка преко које се преламала нестабилност целине, а анализа кандидаткиње Татјане Ћосовић уверљиво показује како Шекспирово дело ту нестабилност недвосмислено предочава. Хришћански концепт слободе сагледан је у овоме поглављу и из визуре православног учења, према коме је слобода неутуђива од целовите, стваралачке личности. Показано је да Бог у православљу не претпоставља нужност, већ увек слободу, и то слободу у делима љубави, одрицању од греха и самоодређењу ка добру, уз ослањање на *Нови завет* и дела Св. Јустина Поповића, Николаја Берђајева, Лава Шестова, Ивана Иљина, Семјона Франка и Павла Евдокимова.

У другом поглављу, посвећеном трагедији *Хамлет*, кандидаткиња Татјана Ћосовић анализира католичку догму о чистицишту и протестантску критику те догме, тумачење самоубиства, освете и очајања, промисли и калвинистичке предестинације, уз посебан осврт на егзистенцијалистичко и хришћанско виђење аутентичности људског бића, као предуслова онтолошке слободе. Наглашава се да је догма о чистицишту повезана са идејом о одговорности појединца, јер претпоставља суд онима који су грешили слободном вољом, а како је једно од основних питања енглеске реформације био статус умрлих, протестантско одбацивање чистицишта значило је радикалну промену дотадашње религијско-друштвене парадигме. Поклоњена је пажња учењу Августина, које је основ за касније обликовање догме о чистицишту, тумачењу француског медијеваисте Жака ле Гофа, представљено је Лутерово виђење чистицишта, а потом показано да Шекспир смешта духа Хамлетовог оца управо у медијални простор чистицишта, користећи религијски ресурс који је публика тог времена имплицитно препознавала као католички. Идеја самоубиства размотрена је у хришћанском контексту продужетка заповести „Не убиј”, као и у смислу Сартровог виђења да стање бачености у свет не може бити измењено чином самоубиства, и Ничеовог става да је Хамлетово колебање резултат увида у истину која паралише. Изнет је став да Хамлетову жељу за самоубиством осујећује универзални или, у ужем смислу, религијски страх од судбине након смрти, као и да се његова сумња у погледу вечног спасења или проклетства прелама кроз целокупан текст драме. Када је реч о предестинацији, наводи се да је она у директном односу са

идејом слободе, будући да претпоставља Божију милост или проклетство пре човековог рођења, а потом се показује да су у *Хамлету* присутне идеје предодређења, као званичне црквене доктрине, али и провиђења које носи елементе божанске правде и даје одређену утеху у догађајима драме, у којој се запајају и идеје судбине, случаја и среће. У анализи освете на коју Дух позива Хамлета кандидаткиња се ослања на новозаветно тумачење недопустивости тог чина, класицистичку традицију освете, Хегелово истицање Хамлетове рационалности и слободе воље и Ничеов став да Хамлет одуговлачи са осветом јер је спознао узалудност деловања. Хамлетово очајање приказано је као јаз између стварног и друштвеног идентитета, у светлу рађања модерног европског субјекта, односно у антиципацији Ничеовог и Сартровог егзистенцијалног очаја. Аутентичност је тумачена као једно од суштинских обележја главног јунака драме, а развој појма аутентичности кандидаткиња прати од Мишела Монтења и повезује га са тумачењима Сартра, Емануела Левинаса и Чарлса Тејлора, док аутентичног појединца у хришћанству посматра кроз учење Николаја Берђајева и Ивана Иљина. Теоријски утемељено, Татјана Ћосовић показује да Шекспир – приказујући Хамлета као ренесансног јунака који доводи у питање богоцентрични космос, али истовремено признаје присуство Божије промисли – испитује границе аутентичног израза људскости и слободе у најширем опсегу.

Треће поглавље, које се бави трагедијом *Отело*, поставља тезу да се слобода прелама кроз можда најзначајније питање другости, које одређује карактер главног јунака, његову самоперцепцију и перцепцију других. Уз ово, анализирана су питања добра и зла, мотивисаности или немотивисаности за њихово чињење, и питање љубави која излази из оквира рационалне логике. Пажња је посвећена и аспектима греха у хришћанском смислу, покајања и исповести, и аспектима среће и случаја. Појам другости представљен је кроз Сартрово и Кјеркегорово учење, кроз Гринблатово схватање да је Отело у ситуацији „радикалне индивидуације”, јер не успева да испуни доминантно културно очекивање и обележен је као неопозиво други, као и кроз схватања оријенталисте Едварда Саида, који се бавио односом Запада према Истоку и аутсајдерским статусом источњака у западној култури. Анализа показује да је Отело двоструко изопштен – и од млетачког друштва и од своје културне позиције, а његова неспособност да опозове такву детерминисаност снажан је извор трагичног осећања у драми. Другост се сагледава и у вези са питањем националног идентитета који је Енглеска настојала да редефинише после реформације и раскида симболичке везе са духовним центром у Риму. Кандидаткиња запажа да је Отелов идентитет „узнемирујуће нестабилан” – Отело је приказан као црнац чије је духовно „црnilo” испрано асимилацијом у хришћански миље, али који свој живот и живот других завршава „црним” делима. Однос добра и зла у драми кандидаткиња посматра у односу на Колрицов концепт „немотивисаног зла”, став Вилијама Хазлита који у Јагу види „естету зла” и особу „оболешћене интелектуалне активности”, и став Вилхелма Шлегела о Јаговој изузетној вештини дисимулације. Јаго се тумачи и као макијавелистички јунак који иде ка циљу не бирајући средства, а изложено је и мишљење А. С. Бредлија и Колрица да Отелов пад није узрокован љубомором, већ агонијом због пораза врлине, као и став Ф. Р. Ливиса о фаталној слабости Отеловог карактера. Отелова аутентичност тумачи се и у контексту Монтењовог разумевања тог појма, а Јагова неаутентичност, видљива у хипокризији и симулацији стварности, представљена је кроз анализу Френсиса Бејкона о видовима самообмане и процепу између суштине и спољашњости. У овом поглављу пажња је поклоњена и хришћанском тумачењу појмова проклетства, греха, покајања и

милости, изнет је Гринблатов став да је хришћанство уједно и конститутивно и отуђујуће својство Отеловог идентитета, и његово виђење да се прељубником може сматрати и неко ко је превише ватрен љубавник своје жене. Размотрен је и однос Отеловог карактера и судбине, случаја, намерне радње и логичке каузалности, који је у супротности са детерминистичким погледом на свет, карактеристичним за Јага.

Четврто поглавље, посвећено *Краљу Лиру*, доноси анализу паралела драме са *Књигом о Јову*, која испитује смисао људског страдања у контексту Божије промисли или предодређења, према тумачењима отаца Источне цркве, потом Августина, Томе Аквинског, Лутера и Калвина. Представљена су опречна тумачења драме у контексту присутности и неприсутности Бога, смисла и бесмисла Лирове патње и патње других јунака, или средње позиције која заговара идеју „скривеног Бога,” и заузето је становиште о укоренености драме у хришћански миље и оправданости проналажења елемената божанске промисли у њој. Испитана је слобода у смислу говорења истине и слобода уласка у стања лудила, која инвертују традиционално тумачење бинарне опозиције истина–лаж, где управо привидно или стварно лудило омогућава дубљу и истинитију перцепцију стварности. Обрађени су и егзистенцијалистички концепти „бачености у свет”, упућености на друге, стрепње, усмерености ка смрти, где слобода појединца да делује аутентично или неаутентично игра примарну улогу. У вези са паралелама *Краља Лира* са *Књигом о Јову*, кандидаткиња наводи учења Св. Василија Великог, Св. Јована Златоустог и Св. Григорија Великог. Од западних отаца, наведено је Августиново схватање да је зло ушло у свет кроз прародитељски грех, да Бог није створио зло, а да патњу коју човек доживљава узрокује он сам, својом слободном вољом. Надаље, Тома Аквински прихвата то виђење, а тумачећи *Књигу о Јову*, тврди да је њена сврха да покаже да животима људи управља Божији промисао. Лутер је прихватио Августинову диференцијацију првородног греха и греха који чини појединачни човек, а у питањима слободне воље, даје предност вери. Калвинова позиција је слична, при чему он на присуство зла одговара доктрином о предестинацији. Анализа показује да Шекспир у *Краљу Лиру* такође црпи елементе Калвинових *Проповеди о Јову*, у којима Калвин износи идеје „скривеног Бога” и „двоструке правде”. У вези са опречним тумачењима драме у смислу присуства и одсуства Бога, кандидаткиња износи виђења Вилијама Елтона, Дејвида Ловенштајна и Хјустона Дила, који у драми виде субверзију елизабетинске слике света, индиферентност богова на људску патњу и крајњи скептицизам, као и утицај протестантског учења на становништво постреформацијске Енглеске, односно осећај одсуства Бога. Међутим, пошто драма подједнако убедљиво указује на присуство елемената нововековног провиђења и народне вере у промисао, Татјана Ћосовић прихвата мишљење Елисон Шел да се текст у целини одупире тотализујућем тумачењу и закључује да, док за критичаре новог доба *Краљ Лир* приказује свет без божанске интервенције, Шекспировој публици вероватно није био потребан срећан крај да би у драми видела елементе Божијег провиђења. У анализи лудила кандидаткиња се бави инверзијом подразумевајућих значења, односно нестабилношћу бинарних опозиција лаж–истина, љубав–мржња, верност–издаја, изглед–суштина, јер они који су означени као лудаци у драми – Будала, Лир и Едгар - имају привилегију да слободно говоре, односно представљају проводнике истине. За тумачење лудила јунака у *Краљу Лиру* кандидаткиња се ослања на Сартра, Јуана Фернија, Пола Тилича, на Фукоову анализу лудила у ренесанси, на теорију хумора и анализу меланхолије Тимотија Брајта и на увиде Еразма Ротердамског.

У петом поглављу, које се односи на *Магбета*, испитана је улога натприродних појава у слободи одлучивања главног јунака, понуђено је могуће тумачење *Магбета* као студије зла и демонског, изложен је хришћански и егзистенцијалистички концепт зла и испитана је веза између злочина и гриже савести и страдања. У анализи утицаја вештица на Магбетове поступке кандидаткиња се ослања на новоисторијске анализе друштвено-историјског оквира у коме Шекспир ствара, пре свега на Гринблатово виђење да вештице насељавају гранични простор између халуцинације и духовне стварности, а потом на став Довера Вилсона да вештице представљају корисно драматуршко средство за усмеравање радње и да су извор сугестивности и специфичне атмосфере. Када је реч о елементима и узроцима зла и демонског у *Магбету*, Татјана Ћосовић излаже тумачење Џонатана Долимора о драми као студији демонског, али и трагедији која испитује конфликт између демонског и људског, потом Ничеов став да Магбет страда због извесне „демонске привлачности” страсти које делују у њему, и гледиште Јуана Фернија о *Магбету* као „најдемонскијој драми”. Пажња је посвећена и анализи Џефрија Бартона Расела који наглашава религијску и политичку тензију коју је генерисала реформација, посебно инсистирањем на концепту *sola scriptura* и укидањем католичких обреда егзорцизма и исповести којима су уплив нечисте силе или веровање у њу били контролисани. Изложен је и концепт Кантовог „радикалног зла” и виђење Колина Мекгина да зликовац ужива управо у чињеници да зло наноси неком другом, тј. да патња другог мора бити подржана идејом о томе да је личност која трпи патњу издвојена од сопственог ја. Када је реч о хришћанском и егзистенцијалистичком концепту зла, кандидаткиња наводи да је Лутерова и Калвинова вера у предестинацију обликовала њихово виђење зла, а да источно хришћанство даје сасвим другачије виђење зла, сматрајући да оно извире из људске природе. Човек је дужан да се бори против зла у себи, које је својство палог света и тиче се способности разумних бића, обдарених слободом воље, да се одрекну Бога. У егзистенцијализму, избор између добра и зла одређује слободу појединца. Превазилажење зла предуслов је за остварење те слободе, а према Сартру, зло представља тенденциозно поништавање људске слободе. Јасперс такође сматра да је воља слободна само онда када чини добро и изједначава добру вољу са реализацијом егзистенције, а злу вољу са њеним осујећењем. Кјеркегор примећује да грех у човеку поставља разлику између добра и зла, а пошто је слобода бесконачна, појединац не може грешити по нужди или принуди. Кјеркегор тврди да Магбет очајава управо због почињеног греха, жалећи за немогућношћу да осети кривицу. За Магбета не постоји закон нужности, његово зло и злочин учињени су слободно, иако суштина његовог бића није покорена злом, како сматрају Берђајев, Иљин и Поповић. Коначно, у вези са међусобним односом греха и последичне гриже савести коју доживљавају Магбет и Леди Магбет, изложена је Ничеова теза да је лажни појам кривице у основи гриже савести, и Хајдегеров мисао да савест сведочи о потенцијалу човека да живи аутентичну егзистенцију и да освести свој потенцијал да буде. Наведено је и учење Св. Јована Златоустог, који каже да глас савести наступа као савезник код човека који намерава да чини добро, и да сврха казне не би могла бити испуњена када би људи грешили принудно, а не добровољно. Кандидаткиња ово поглавље заокружује тезом да је извесно саосећање изазвано Магбетовим заслуженим трагичним могуће објаснити његовим слободним прихватањем страдања и његовом болном свешћу о страхови злочина који је починио, а тиме и о вредности добра, којег се одрекао.

У закључку кандидаткиња Татјана Ћосовић резимира резултате свога истраживања.

VI СПИСАК НАУЧНИХ РАДОВА

Објављени радови

- *Онтолошки статус човека у 'Пустој земљи' Т. С. Елиота*, „Philologia Mediana“ (M51), 2016.
- *Морални поредак у Шекспировом 'Отелу'*, зборник радова „Савремена проучавања језика и књижевности“, Крагујевац, 2013.
- *Национални рад Михајла Пупина у Америци 1908–1918*, зборник радова Београдске отворене школе, 2003.

Објављене књиге / предговори

- *Српске народне приче о животињама* (приређивач и аутор предговора), „Свет књиге“, Београд, 2013.
- *Foreword by Pero Slijerčević to The Ray of Microcosm, Petar II Petrović Njegoš*, „Свет књиге“, Београд 2013.
- *Најлепше народне бајке* (приређивач и аутор предговора), „Свет књиге“, Београд, 2011.
- *Serbian Royal and Imperial Dynasty Nemanjić*, издавачка кућа „Свет књиге“, Београд, 2011.

VII ЗАКЉУЧЦИ ОДНОСНО РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У докторској дисертацији „Мотив слободе код јунака Шекспирових трагедија *Хамлет*, *Отело*, *Краљ Лир* и *Магбет* у егзистенцијалистичком и хришћанском кључу” кандидаткиња Татјана Ћосовић је дошла до вредних и иновативних закључака. Минуциозна анализа кандидаткиње потврђује основну хипотезу ове дисертације да је лична, али и друштвена слобода уткана у основе Шекспировог дела. Четири Шекспирове велике трагедије показале су се као одлично одабран корпус, захваљујући великом богатству тема и мотива и значајном присуству мотива слободе, не само као универзалне вредности, већ и у контексту турбулентних религијских околности у Шекспировој протестантској Енглеској, још увек заглављеној у католичко учење. Ова дисертација је успела да покаже и оправданост религијског приступа Шекспировом делу који је у двадесетом веку у доброј мери бивао запостављен у корист схватања Шекспира као секуларног писца, а тек крајем двадесетог и почетком двадесет првог века реактуелизован у оквиру критичке праксе новог историзма.

VIII ОЦЕНА НАЧИНА ПРИКАЗА И ТУМАЧЕЊА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

Докторска дисертација Татјане Ћосовић „Мотив слободе код јунака Шекспирових трагедија *Хамлет*, *Отело*, *Краљ Лир* и *Магбет* у егзистенцијалистичком и хришћанском кључу” Татјане Ћосовић представља вредан научни рад и значајан допринос српској англистици. Кандидаткиња зналачки примењује одабрани теоријско-методолошки

оквир, успешно спроводи књижевну анализу и анализу дискурса, показује познавање богате и обимне теоријске литературе и способност за њену критичку процену. Изведени закључци су вредни и ефектни, а рад је писан јасним, прецизним и однегованим научним језиком.

IX ПРЕДЛОГ

На основу свега изложеног, комисија позитивно оцењује докторску дисертацију Татјане Ђосовић под насловом „Мотив слободе код јунака Шекспирових трагедија *Хамлет*, *Отело*, *Краљ Лир* и *Магбет* у егзистенцијалистичком и хришћанском кључу” и препоручује Наставно-научном већу Филолошког факултета Универзитета у Београду да овај рад прихвати као докторску дисертацију, а кандидаткињу позове на усмену одбрану рада пред овом комисијом.

У Београду,
11. јула 2020. године

КОМИСИЈА

Др Милица Спремић Кончар, ванредни професор
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Зоран Пауновић, редовни професор
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Милена Каличанин, ванредни професор
Филозофски факултет Универзитета у Нишу